

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Kind, ouder en deskundigen.

Veer, R. van der

Citation

Veer, R. van der. (2003). *Kind, ouder en deskundigen*. Leiden: Universiteit Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4509>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4509>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Kind, ouders en deskundigen

Rede uitgesproken door

Prof.dr René van der Veer

Bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de historische pedagogiek, in het bijzonder de geschiedenis van pedagogische stelsels, aan de Universiteit Leiden op 12 december 2003.

Mijnheer de rector magnificus,

Leden van het bestuur van de Casimir Stichting en leden van het Curatorium van deze bijzondere leerstoel,

Zeer gewaardeerde toehoorders,

In 1949, in de periode dat Nederlandse hoogleraren in de pedagogiek nog regelmatig boeken met adviezen voor jonge ouders schreven, schreef de beroemde Utrechtse hoogleraar Langeveld het volgende over het contact tussen de ouders en hun pasgeboren kind.

Het wiegekind heeft ons maar heel weinig nodig — en dan pas na de zesde week — en als we de wieg belegeren, bederven we het. Niet meer dan enkele minuten, enkele malen per dag mogen we ons met de baby bemoeien buiten de voeding, het baden, het verluieren. In de 5e à 6e maand mag men zich wel eens iets langer met baby bezighouden, laten we zeggen: een minuut of tien. Na de 9e maand kan dat dan tot een kwartiertje worden (Langeveld, 1949, pp. 16-17).

Om duidelijk te maken welk gedrag hij absoluut onaanvaardbaar achtte, voegde Langeveld er het volgende aan toe:

Ouders, lieve tantes en grootouders, die zich verbeelden, dat een baby er is om uit de wieg genomen te worden, er bij voortduring trararietjes tegen te maken en sentimentele wartaal tegen te koeterwalen, zijn volkomen in de war (Langeveld, 1949, p. 13).

Met andere woorden, volgens Langeveld dienen wij het kind in het eerste levensjaar zoveel mogelijk met rust te laten en beslist niet met affectiebetuigingen te overstelpen. De baby gedijt het best in rust en eenzaamheid.

Nu zou men kunnen denken dat Langeveld een uitzonderingspositie vervulde, maar dan zou men zich toch deerlijk vergissen. In de periode die grofweg loopt van 1920 tot 1950, zijn soortgelijke standpunten regelmatig vertolkt. Langeveld formuleerde het hoogstens wat pregnanter. In het vervolg wil ik aan de hand van de adviesliteratuur uit die tijd laten zien hoe wijdverbreid dit standpunt was in Nederland en ook elders, met welk complex van factoren het samenhang, en hoe de Britse psychiater John Bowlby en anderen uiteindelijk een rol speelden in het grotendeels verdwijnen ervan¹.

¹ Ik beperk me tot de opvoedingsadviezen over de eerste levensjaren en besteed dus geen aandacht aan, bij voorbeeld, Coppius (1913), Dreikurs (1936), Ligthart (1908; 1916), Rombouts (1934; 1936; 1939), Van Andel & Van Andel-Ripke (1939), en Zulliger (1937).

Rust en afzondering

Zoals gezegd, meende Langeveld dat de zuigeling gebaat is bij rust en afzondering. “Rust, dat wil doorgaans zeggen eenzaamheid, zijn voor den zuigeling eveneens vereischte”, meende ook een onbekende auteur uit waarschijnlijk de jaren twintig (19xx, p. 21). En mevrouw Riemens-Reurslag (1927, p. 6) riep op de baby niet “voor Uw pleizier” op schoot te nemen en bij de noodzakelijke verzorging rust uit te stralen, omdat het kind, net als een hond, de “innerlijke onrust” van de ouder voelt. Andere auteurs vielen haar bij (e.g. Bigot, 1930, p. 29). Herhaaldelijk zien wij de wens uitgesproken dat, in een tijdperk dat als steeds drukker en chaotischer ervaren werd, tenminste de zuigeling in een oase van rust opgroeide. Dát het toen al heel erg druk was, blijkt uit de woorden van Sellenraad.

motoren razen, vliegtuigen brommen, wagens ratelen, men heeft geen ogenblik rust. Het lawaai dringt door tot in de woningen. En bovendien zet zich het proces, thuisgekomen, nog voort: er wordt gebeld, getelefoneerd, de radio galmt soms de ganse dag, kortom de mens van onze tijd, raakt vermoeid en overspannen, niet van zijn gewone arbeid, maar van stornissen. Daar kan tenslotte geen mens tegen op (Sellenraad, 1948, p. 12).

Rust en afzondering waren dus gewenst. Hier komt nog bij dat men van mening was dat alle baby's een periode doormaken waarin ze überhaupt weinig openstaan voor welke vormen van contact of stimulering dan ook. Vrij algemeen was men van mening dat de zuigeling een zogenaamde “vegetatieve periode” doormaakte, waarin hij of zij weinig ontvankelijk was voor contact. Niet alleen sliep het jonge kind volgens diverse auteurs zo'n 22 à 23 uur per etmaal (Engel & Baum, 1932, p. 90; Heyster, 1938a, p. 60)—vele ouders zouden ervoor tekenen—, geestelijk was het ook nog niet ontwaakt. Daarom noemde men de eerste 3 levensmaanden ook wel het “domme vereljaar” of het “domme kwartaal” (Boone-Swartwolt & Riemens-Reurslag, 1933, p. 55; Bigot, 1930, p. 26; Casimir, 1933, p. 26; Herderschee, 1941, p. 10). In dit domme kwartaal, of in deze domme kwartalen, leefde het kindje als een soort plant. Een plant dient, zoals bekend, wel goed verzorgd te worden—op gezette tijden geeft men wat water of pokon—maar kan verder goed zonder contact. Sommige auteurs werkten deze vergelijking nog wat verder uit door te stellen dat de vegetatieve periode gevolgd wordt door een dierlijke periode wanneer het kruipen begint en de echt menselijke periode wanneer het kind begint te lopen en te praten (e.g. Chorus, 1942, p. 34). Hoe dan ook, algemeen was het gevoelen dat de eerste 3 tot 6 levensmaanden doorgebracht worden in een vegetatieve slaaptoestand (cf. Kohnstamm, 1919, p. 203; Chorus, 1942, p. 30) waarin het kind niet gestoord mag worden. Langeveld (1949, p. 13) sprak van een ‘winterslaap’ van minstens 4 maanden. Sellenraad (1948, p. 86), ten slotte, was met Langeveld van mening dat de baby in de eerste drie maanden nog geen contact met de buitenwereld heeft en dat dit maar beter is ook. Zo kan de baby zich in “veilige afgeslotenheid” voorbereiden op de volgende levensfase. In feite, zo

stelde Sellenraad, behoort de wieg beschermd te zijn door een bordje met de tekst “Verboden Toegang”.

Rust en afzondering waren dus gewenst in het plantaardig bestaan van de zuigeling. In onze tijd, waarin baby's al cursussen kunnen volgen voordat zij überhaupt geboren zijn, doet dit enigszins merkwaardig aan. Diende de nieuwe generatie in deze historische periode dan niet tot grote hoogten opgezweept te worden door middel van intensieve interventies door ouders en deskundigen? Neen, als er iets is waar de deskundigen het over eens waren, dan is het dat de ontwikkeling van kinderen zich nauwelijks laat beïnvloeden. Zeker, wij kunnen voorwaardenscheppend bezig zijn, speelgoed ter beschikking stellen, voorlezen, en dergelijke, maar of ouders nu hoog springen of laag springen, het kind volgt onverstoort zijn eigen pad en laat zich niet noemenswaardig beïnvloeden door deze interventies. Het kind volgde volgens de auteurs zijn eigen ontwikkelingstempo (Bigot, 1930, p. 17; Heyster, 1938a, p. 64) of “rhythme” (Sellenraad, 1948, pp. 10/15) en de ouders restte slechts een “rustig, eerbiedig afwachten”, zoals Bigot (1930, p. 30; cf. Boone-Swartwolt & Riemens-Reurslag, 1933, p. 14) het noemde. Vroegtijdige stimulering heeft geen enkele zin, meende ook Chorus (1942, p. 39), waarbij hij zich overigens als een van de weinigen beriep op het beroemde tweelingonderzoek van Arnold Gesell naar stimulering van de motoriek (cf. Valsiner, 2000).

Apenliefde en discipline

Nu zou men kunnen zeggen: rust, afzondering, geen stimulering, dat is allemaal mooi en wel als voornemen voor de ouder, maar laat het kind dit ook toe? Geeft het kind geen krachtige signalen af dat het wel contact wil met de ouders en dienen de ouders hier niet liefdevol op te reageren? Hier raken wij een teer punt. Want uit alle adviesboeken uit die tijd blijkt dat dezelfde kinderen, die eerder als een soort kamerplantjes zonder enig geestelijk vermogen werden afgeschilderd, tegelijkertijd door hun exorbitante eisen een huishouden binnen de kortste keren volledig konden ontwrichten. Slechts door een ijzeren discipline van de kant van de ouders en door het vermijden van wat algemeen “apenliefde” werd genoemd kon dit gevaar afgewend worden. Dat brengt mij op de thema's van de discipline en de liefde.

Laten we allereerst met mevrouw Riemens-Reurslag (1927, p. 17) helder stellen dat het hier “van den beginne af” om “een strijd om de macht” gaat. Een baby die goed gevoed is, geen pijn heeft en ook geen natte luier, heeft geen enkele legitieme reden contact met ons te zoeken en dus moeten wij dergelijke toenaderingspogingen in de kiem smoren. Er staat immers veel op het spel. In het boek “Moeilijke kinderen” van Van Houte en Vos uit 1929 lezen wij, bij voorbeeld, dat

een kind van ruim een half jaar oud, door zijn kwaadaardig huilen zijn ouders, die familieleden te loogeren hadden en dezen hun plaats van inwoning wilden tonen, dwong van de voorgenomen wandeling af te zien. Uit dezen zuigeling is een knaap gegroeid, zóó machtsbegeerig en zóó aanvalszuchtig, dat hij tot de “zeer moeilijke” kinderen moest worden gerekend (Van Houte & Vos, 1929, p. 37).

Hier is duidelijk iets mis gegaan. Volgens Kohnstamm (1929, p. 182) hebben de ouders over het hoofd gezien dat elk kind een machtsinstinct heeft en een zekere neiging tot despotie. Intussen was de remedie heel eenvoudig: “laat... [het kind] kalm doorschreien” (Riemens-Reurslag, 1927, p. 20). Zo niet, dan worden de “wensen elken dag talrijker en dringender” (Van Houte & Vos, 1929, p. 48). Voeren wij die remedie wel door, dan zal het kind spoedig tot inkeer komen (Bigot, 1930, p. 29; Boone-Swartwolt & Riemens-Reurslag, 1933, p. 57; Heyster, 1938a, p. 62), daar waren alle auteurs het over eens. Volgens sommigen oefende het kind immers slechts de longen (e.g. Heyster, 1938b, p. 14). Een Amerikaanse auteur vermeldde zelfs het geval van een kind dat aan longontsteking was overleden, omdat de ouders het niet genoeg hadden laten oefenen (cf. Hardyment, 1995, p. 189). Volgens anderen moeten wij het kind niet troosten, omdat wij het dan belemmeren in “zijn rustige vrije ontwikkeling” (Heyster, 1938a, p. 82). Het wel opnemen van zonder reden huilende kinderen gold als “apenliefde”.

Men zou zich kunnen afvragen hoe wij kunnen vaststellen of een kind met reden huilt. Immers, een kind dat droog is en geen honger heeft, kan evengoed nog pijn hebben of zich anderszins onwel voelen. Volgens verschillende deskundigen was dat verschil hoorbaar²: Dr. Sis Heyster, bij voorbeeld, in haar boek uit 1938, stelde dat pijn gepaard gaat met een “klagelijk wenend schreien”, terwijl behoefte aan contact geuit wordt door een “schel tyranniek krijsen” (Heyster, 1938b, p. 16). Maar mocht de slaapdronken ouder nog getwijfeld hebben wat de baby eigenlijk duidelijk wilde maken, dan volstond een eenvoudige lakmoesproef. Ik citeer mevrouw Haanappel (1938, p. 43): “Verwennen van het kind is al heel duidelijk, als het kind direct stil wordt, wanneer aan zijn verlangen wordt toegegeven”. Met andere woorden, als het kind meteen stil wordt, nadat wij het koesterend aan de borst hebben gesloten, dan is dit het sluitende (en stuitende) bewijs dat wij in de maling zijn genomen. Het kind mankeerde immers niets en zocht slechts ons gezelschap. Alle auteurs (e.g. Kohnstamm, Chorus, Langeveld) zijn het er over eens dat we vanaf de eerste dag hard op dienen te treden tegen dergelijk gedrag. Langeveld formuleerde het zonder omwegen:

[de moeder] neemt slechts notitie van hetgeen de moeite waard is en in die gevallen ook nog met de nodige reserve... na luttele weken kan het kind al geleerd hebben, dat het als het wakker wordt, maar z'n gemak moet houden... Een fout van vele ouders is, dat zij niet willen, dat hun kind huilt. Zij gaan het daartoe “troosten” en afleiden, kortom: verwennen (Langeveld, 1949, p. 16).

Overigens was ook de behoefte aan een nachtvoeding geen goede reden de ouders wakker te maken. Normale kinderen behoeften 's nachts niet gevoed te worden (Heyster, 1938b, p. 14; Haanappel, 1938, p. 43) en hielden derhalve hun gemak.

² De observatie dat er verschillende soorten huilen zijn is al oeroud. Zie voor recent empirisch onderzoek Hubbard (1989).

De hardvochtige adviezen die ik hiervoor heb weergegeven zouden kunnen doen vermoeden dat de hooggeleerde adviseurs een liefderijke omgang met het kind niet belangrijk of niet het vermelden waard vonden. Dat nu was nu ook weer niet het geval. Mevrouw Riemens-Reurslag (1927, p. 20), bij voorbeeld, gebruikte in 1927 al een later ook door Bowlby gebruikte medische metafoor met haar mededeling dat ouderlijke liefde voor de ziel van het kind even noodzakelijk is als vitamines zijn voor het lichaam (cf. Boone-Swartwolt & Riemens-Reurslag, 1933, pp. 25-26). Er waren zelfs auteurs die vernomen hadden dat baby's die in een inrichting verzorgd werden vaak minder goed gedijen of zelfs wegwijnen: het zogenaamde hospitalisatiesyndroom. Casimir, in zijn boek "Langs de lijnen van het leven" uit 1933, vermeldt hierover het volgende:

In klinieken heeft men wel de ervaring gemaakt dat de kinderen ondanks genezing van hun ziekte of althans sterke verbetering, en trots uitnemende verzorging, na een sterke groeiperiode niet meer vooruitgaan. Zij hebben dan—zoo is mij verze-kerd—het gezin weer nodig met zijn geestelijke prikkels (Casimir, 1933, p. 31).

Haanappel (1938, p. 28) vermeldde enige jaren later dat "geestelijke verwaarlozing, die in inrichtingen nog al eens voorkwam ... de lichamelijke ontwikkeling [kan] schaden".

Maar fascinerend is het om te zien dat de auteurs de oorzaak voor het hospitalisatiesyndroom niet zozeer zagen in affectieve verwaarlozing, maar meer in een gebrek aan enthousiasmerende geestelijke prikkels³. Casimir (1933, p. 31), bij voorbeeld, meende dat het inrichtingskind vooral de stimulans van broertjes en zusjes miste. Chorus vermeldde in 1942 eveneens dat het gezin onmisbaar is voor sociaal contact en dat 'zielshonger' ofwel 'psychische inanitie' ontstaat door een tekort aan psychische prikkels in de inrichtingen (Chorus, 1942, p. 78). De nadelige *gevolgen* van het leven in een inrichting betroffen ook meer de lichamelijke en intellectuele ontwikkeling van het kind dan zijn gevoelsleven. Geen van de auteurs vermeldde de wenselijkheid van de vorming van een sterke emotionele band tussen ouder en kind, mogelijk ook omdat volgens sommigen een baby van 1 jaar de ouder al glad vergeten is, zodra deze een paar dagen weg is (Engel & Baum, 1932, p. 22). En waar gesignaleerd werd dat het kind *wel* een sterke emotionele band wilde aangaan, werd dit gezien als een gevaar. Van Houte en Vos schreven in 1929:

Zoo zien wij het kind met zijn ontwikkelende behoeften in zijn verdere uitingen zoekend naar binding, naar versterking der relaties. En juist in dit zoeken, dat zoo heel gemakkelijk tot een te groot verlangen wordt, schuilt gevaar (Van Houte & Vos, 1929, p. 46).

³ Maar Van Andel & Van Andel-Ripke (1939, p. 40) meenden al wel—op grond van onderzoek van Hildegard Hetzer—dat het instituutskinderen vooral aan moederliefde ontbrak.

Welk gevaar? Allereerst natuurlijk dat het kind bij de ouder wil zijn op momenten dat het de ouder niet schikt. Maar ook meenden Van Houte en Vos (*ibid.*, p. 48) dat het aangaan van latere relaties met anderen dan de ouders bemoeilijkt werd als “de eerste liefdebond te hecht gelegd” werd. Ouders die gretig ingingen op de behoefte van het kind aan binding maakten zich, zoals gezegd, schuldig aan apenliefde en kind en ouder zouden hier later duur voor moeten betalen.

Regelmaat en hygiëne

Nu we gezien hebben dat het accent in de omgang met de zuigeling in de eerste helft van de vorige eeuw—althans in de adviesliteratuur—lag op rust, afzondering, vermijding van stimulering en streng gedoseerde liefde, rijst de vraag naar de oorsprong van deze opvatting (cf. Beekman, 1977; Hardymont, 1995). Men kan hierbij zowel denken aan spraakmakende internationale theoretische opvattingen (de Nederlandse adviesliteratuur leunde zwaar op de Duitstalige en Amerikaanse literatuur) als aan maatschappelijke bewegingen. Inderdaad ontbrak het niet aan opvattingen die tot het hiervoor geschetste gure klimaat aanleiding konden geven. Beroemd zijn de ideeën van de Amerikaanse deskundigen Watson en Holt, die ook in Nederland zijn doorgedrongen. Watson (1928) heeft tenminste twee aspecten benadrukt die ook in de Nederlandse adviesliteratuur sterk onder de aandacht gebracht zijn, te weten de grote gevaren van een overmaat aan met name moederliefde en het belang van gewoontevorming. Holt (1894) hamerde vooral op de noodzaak van een goede lichamelijke verzorging en hygiëne.

De ideeën van Watson behoeven niet al te veel toelichting. Zijn roemruchte boek “*Psychological care of infant and child*” uit 1928 bevatte een heel hoofdstuk over de gevaren van te veel moederliefde. In schrille tonen schetste Watson het beeld van moeders die bij afwezigheid van hun man hun surplus aan liefde botvierden op hun kinderen. Hij nam waar dat een zeker kind in twee uur tijd 32 keer gekust werd. De gevolgen van dergelijk gedrag voor het geestelijk functioneren op latere leeftijd waren naar zijn idee immens: gewend om als kind vertroeteld te worden is de gemiddelde volwassene een kneus en een slapjanus die zijn vrienden en kennissen tot op het bot verveelt met een eindeloze reeks aan onbelangrijke pijnjtjes en grotendeels denkbeeldige tegenslagen (Watson, 1928, pp. 75-76). Watsons remedie had de charme van de eenvoud:

Behandel... [baby's] alsof ze jonge volwassenen zijn. Kleed en was ze met zorg en aandacht. Laat je gedrag altijd objectief en vriendelijk resoluut zijn. Knuffel en zoen ze nooit, laat ze nooit op schoot zitten. Als het echt moet, kus ze dan 1 maal op het voorhoofd (Watson, 1928, p. 81).

Omdat Watson wel wist dat veel ouders moeite met dit voorschrift hadden, droomde hij van een gemeenschap waar de rol van de ouders in de kinderverzorging en opvoeding werd overgenomen door gediplomeerde verpleegsters die iedere week volgens een vast roulatieschema werden vervangen om hechtingsverschijnselen te

voorkomen (Watson, 1928, p. 83). Sterker nog, Watson (ibid, pp. 5-6) vroeg zich af of kinderen hun ouders überhaupt wel dienden te kennen en of het niet wetenschappelijker was ze in inrichtingen op te voeden. Het antwoord stond voor hem eigenlijk wel vast: betere en gelukkigere kinderen zouden het resultaat zijn.

Het was ook Watson die als behaviorist een grote nadruk legde op het belang van goede gewoontevorming en het gevaar van het ontstaan van “bad habits”. Een van de methoden om goede gewoonten aan te leren was het hanteren van vaste schema’s, van regelmaat. Watsons opvatting werd zeer breed gedeeld. De opvoedingsadviesliteratuur uit deze tijd staat bol van de waarschuwingen tegen onregelmatigheid en tjokvol met pleidooien voor strikte routines en gewoontevorming. Volgens Beekman (1977) deelden veel deskundigen het ideaal van de “mechanical baby”, dat wil zeggen een baby die volgens strikte leerschema’s geleerd werd te functioneren als een goed geoliede machine. Het belang van vaste gewoonten was dat de zuigeling van het begin af aan leerde dat er een vast tijdstip was voor alle vitale functies: er was een vaste tijd voor de voeding, een vaste tijd voor het slapen gaan, et cetera. Strikte handhaving van deze vaste orde zou leiden tot een snelle sociale aanpassing van het kind en deze snelle aanpassing was zowel in het belang van de ouders als van het kind. Zoals de Amerikaanse auteur Arlitt het in 1930 stelde: “a child will never know that there are laws that govern the universe unless he knows that there are laws that govern the home” (cf. Beekman, 1977, p. 138). Maar niet alleen bereiden wij het kind voor op het bestaan van een universele ordening. De overtuiging was ook dat het hebben van vaste gewoonten energie vrijmaakt voor hogere zaken. Immers, iemand die niet meer hoeft na te denken over het tijdstip van de maaltijd, iemand die zich werktuigelijk correct aankleedt, houdt tijd over voor het nadenken over religieuze vraagstukken of het spelen van een partijtje halma.

Daar komt bij dat veel auteurs de overtuiging toegedaan waren dat vroege jeugdervaringen niet meer verdwijnen en dat slechte ervaringen nog zeer lang een schadelijk effect kunnen uitoefenen. Onlangs heeft Kagan (1998) deze stelling, van wat hij “infant determinism” noemt, overigens met kracht bestreden.

Het vroeg aanleren van vaste en goede gewoonten was daarom wel haast een moreel gebod, volgens veel auteurs. De leermeester van Mary Ainsworth, William Blatz, bij voorbeeld, stelde met afschuw het feit vast dat in sommige Amerikaanse gezinnen nu eens om 7 uur en dan weer om kwart over 7 werd gegeten (cf. Beekman, 1977, p. 138). Ook in Nederland hieven de experts een waarschuwende vinger. “Als een klokje, zoo precies moet het [kind] behandeld worden”, zo stelde Riemens-Reurslag (1927, p. 10) in 1927. Van Houte & Vos (1929, p. 39), Bigot (1930, p. 29), en Haanappel (1938, p. 43) vielen haar bij. Chorus (1942, p. 29) sprak als zijn overtuiging uit dat het ontbreken van absolute regelmaat in de eerste levensmaanden leidt tot “huistirannen en huilebalkjes”. En nog kort na de tweede wereldoorlog zongen Sellenraad (1948, p. 87) en Langeveld (1949, p. 12) mee in dit refrein.

Het gevaar van het ontstaan van slechte gewoonten werd ook breed uitgemeten. De lijst van baby’s ondeugden varieerde van auteur tot auteur en komt ons nu soms

vreemd voor. Wie zou vandaag de dag proberen te verhinderen dat zijn zuigeling tijdens het slapen door de mond ademhaalt? Wie zou er op staan dat de ontlasting elke dag exact op hetzelfde tijdstip plaats vindt? Wie voert er nog een verbeterd strijd tegen het duimzuigen? Toch is duimzuigen, om maar een voorbeeld te noemen, tientallen jaren als een zeer ernstig probleem gezien. Niet alleen vanwege het kaakvormende effect, maar ook omdat het gezien werd als het begin van een niet nader gespecificeerde, maar toch kennelijk zeer ernstige seksuele afwijking (cf. Boone-Swartwolt & Riemens-Reurslag, 1933, p. 61; Van Houte & Vos, p. 42; Langeveld, 1949, pp. 18-19). Diverse auteurs vermeldden verhalen—waarschijnlijk uit de duim gezogen—over reeds 14-jarige meisjes die volkomen in gedachten verzonken op hun duim zogen. Beter was het daarom deze verderfelijke gewoonte al in de wieg met wortel en tak uit te roeien. Ook al, natuurlijk, omdat de duim niet altijd schoon is en dus een bron van besmetting vormt.

Hiermee belanden wij op het terrein van de hygiëne en de voeding. Zoals gezegd was Holt in Amerika een van de eersten die in een adviesboek voor ouders uitgebreid en gedetailleerd inging op het belang van een goede hygiëne en voeding (Holt, 1894; Hulbert, 2003). De noodzaak voor goede maatregelen op dit terrein was evident en ook in Nederland was hier door artsen al op gewezen (cf. Swankhuizen, Schweizer, en Stoel, 2003). Zo lag volgens sommige bronnen de zuigelingensterfte in het Nederland van 1900 nog rond de 25%, dat wil zeggen, dat een kwart van de gezond geboren baby's voor de eerste verjaardag stierf. In enige tientallen jaren zakte dit percentage naar de 5% (cf. Bigot, 1930; Boone-Swartwolt & Riemens-Reurslag, 1933; Haanappel, 1938; Heyster, 1938a). Nog altijd veel in vergelijking met de moderne Europese cijfers (waar minder dan 1 procent van de zuigelingen sterft), maar toch een opmerkelijke daling die voornamelijk op conto komt van de verbeterde hygiëne en voeding. De jonge ouders werden dan ook overstelpt met hygiënische en gezondheidsadviezen. Sommige ervan lijken nu volkomen vanzelfsprekend, andere komen ons een beetje overdreven voor. Vanzelf sprekend lijken, bij voorbeeld, de adviezen om de baby dagelijks te baden, om de kinderen zonedig snel te verschonen, om de luiers niet alleen te laten drogen maar ook te wassen (RK, 1922, p. 228), om de flessen uit te koken (RK, 1922, p. 223), om geen gummibroekjes te gebruiken (Haanappel, 1938, p. 39), et cetera. Overdreven lijkt het om de luiers met een gazen masker te bedekken (Heyster, 1938a, p. 69) en ronduit bevreemding wekt vandaag de dag de tientallen jaren durende kruistocht tegen de fopspeen. “Men geve het kind geen fopspeen... Het kind ondervindt al te dikwijls de noodlottige gevolgen”, schreef een naamloze katholieke auteur (RK, 1922, p. 224). “Bah, wat is een speen een vies ding”, schreef ook Riemens-Reurslag (1927, p. 9). Mevrouw Haanappel viel haar bij met de woorden:

Het allerverkeerdt is het gebruik van een fopspeen. Weliswaar wordt het kind door de zuigende bewegingen rustiger, maar de nadeelen van het inbrengen van vuil in de mond en de mogelijke kaakvorming wegen zwaarder” (Haanappel, 1938, p. 43).

Dezelfde auteur stelde dat ook het slapen van het kind bij de ouders “vies, besmettelijk en warm” is (ibid., p. 34). Zo had U het nog niet bekeken⁴.

Uiteraard viel de kruistocht tegen flesvoeding en voor borstvoeding ook onder het streven naar grotere hygiëne. En al weer op goede gronden. De zuigelingensterfte onder fleskinderen lag naar alle waarschijnlijkheid aanmerkelijk hoger (Haanappel meende wel 6 maal zo hoog; Haanappel, 1938, p. 55) vanwege de problemen met de hygiëne en bij de samenstelling van het voedsel. Alle opvoedingsboeken bevatten in die tijd dan ook een soms hartstochtelijk pleidooi voor borstvoeding. Zelfs als het kind al de flesvoeding overleefde, dan nog was een succesvolle levensloop toch minder waarschijnlijk. In de woorden van Engel en Baum:

Onder begaafde scholieren, flinke lotelingen en goede turners vormen de gewezen borstkinderen steeds de meerderheid. Daarentegen vindt men op de plaatsen waar de schipbreukelingen des levens samenkomen... steeds veel gewezen fleschkinde-
ren (Engel & Baum, 1932, p. 139).

Liefde en binding op de weg terug

Geachte toehoorders, de kruistocht voor een betere hygiëne en voeding, de strijd tegen de hoge zuigelingensterfte, de nadruk ook op gewoontevorming en het belang van het vroegtijdig tegengaan van slechte gewoonten, leidden dus tot een omgang met de zuigeling die gekenmerkt werd door rust, afzondering en emotionele distantie. Het hospitalisatiesyndroom—voorzover bekend—werd gezien als het gevolg van een intellectuele onderstimulering. Het was in dit klimaat dat John Bowlby en zijn medestanders hun stem verhieven.

Zoals bekend stelde Bowlby (1953, pp. 53/69) dat moederliefde...even belangrijk is voor de mentale gezondheid als vitaminen en eiwitten zijn voor de fysieke gezondheid. Ook poneerde hij de noodzaak voor het kind van een “warme, intieme en ononderbroken relatie met de... [ouder], waaraan beiden genoeg en plezier beleven” (ibid, pp. 13/77). Bowlby meende dat kind en ouder niet gescheiden mogen worden, zeker niet in de kwetsbare periode van 4 maanden tot 3 jaar. Vooral herhaalde scheidingen zag hij als een groot gevaar. Het hospitalisatiesyndroom was bij hem, in tegenstelling tot bij zijn Nederlandse collega's, het gevolg van affectieve verwaarlozing en Bowlby schonk grote aandacht aan de studies die aan dit syndroom gewijd waren. Zijn rapport voor de Wereldgezondheidsorganisatie uit 1951 zou wat dit betreft velen de ogen openen (Bowlby, 1951). Maar de grondslag voor Bowlby's opinie dat kinde-

⁴ Het was ook de periode van het 'frisse lucht' fetisjisme. De Britse auteur Frankenburg schreef in 1934 dat “Infants should hardly be indoors at all between 8 in the morning and 5 at night in the winter, and from 7 a.m. to 10 p.m. in the summer” (Hardyment, 1995, p. 190). In Nederland was Haanappel (1938, p. 37) al even enthousiast: “Is het kind het buiten staan gewoon, dan kan het bij vrijwel elke weersgesteldheid buiten zijn. Alleen regen, harde, koude wind en natte mist vormen beletselen, tenzij een afdak er beschutting tegen verleent”.

ren onvoorwaardelijk liefde nodig hebben was al eerder gelegd, namelijk in zijn vooroorlogse publicaties (Bowlby, 1938, 1939a; 1939b; 1939c; 1940a; 1940b; 1940c; 1940d; Bowlby, Miller, & Winnicott, 1939).

In zijn artikel "Substitute homes" (Bowlby, 1939b), bij voorbeeld, besprak Bowlby de oorsprong van afwijkend gedrag in kinderen op grond van zijn werk als psychiater aan de London Child Guidance Clinic. Hij betoogde dat elk tehuis "een zeer slechte vervanging was voor het echte thuis van het kind" en dat zelfs slechte gezinnen zorgen voor een soort "vitale emotionele geborgenheid". Opname in een tehuis moest dus ten koste van alles vermeden worden, omdat zoals Bowlby (1939b, p. 3) schreef "de emotionele band tussen moeder en kind de basis is voor alle verdere sociale ontwikkeling". Het gevoel van geborgenheid dat een liefhebbende ouder biedt, breidt zich uit naar andere volwassenen en stelt het kind in staat bevredigende en duurzame relaties aan te gaan.

Wat gaat er mis als zo'n emotionele band tussen ouder en kind niet gevormd wordt? Hier leunde Bowlby zwaar op de gevallen die hij in de Londense Child Guidance Clinic gezien had. Hij beschreef het typische syndroom van kinderen die schijnbaar onverschillig en ongevoelig zijn. Zulke kinderen hadden geen of slechts zeer oppervlakkige relaties met anderen. Bij onderzoek van hun persoonlijke levensgeschiedenissen bleek, volgens Bowlby (1939b, p. 4), dat veel van hen "geen permanente emotionele relatie met een moeder of moeder-substituut hadden". Vaak waren ze, door bij voorbeeld ziekenhuisopnamen, langdurig gescheiden geweest van hun naaste verwanten.

Bowlby verklaarde in 1939 hun ogenschijnlijke gevoelloosheid als volgt:

De enige persoon die ze echt vertrouwden, heeft hen verlaten en verraden. Het resultaat... is een gebrek aan vertrouwen en... 'a profound unwillingness to risk having their hearts broken again' (1939b, p. 5).

Bowlby beweerde dus dat de meest kwetsbare periode tussen 4 maanden en 3 jaar ligt, maar voegde er aan toe dat ook oudere kinderen gevoelig kunnen zijn voor zulke scheidingservaringen. Dit bracht hem er ook toe stelling te nemen tegen de evacuatie van jonge kinderen zonder hun moeders toen in de tweede wereldoorlog de bommen op Londen begonnen te vallen. In een brief aan het Britse vakblad voor artsen, het *British Medical Journal*, schreef Bowlby zelfs:

de evacuatie van kleine kinderen zonder hun moeders kan tot zeer ernstige en wijdverspreide psychische stoornissen leiden. Bij voorbeeld, tot een grote toename van de jeugdcriminaliteit in het decennium erna (Bowlby, Winnicott, & Miller, 1939; cf. Bowlby, 1940d).

Bowlby's opinie werd vrij breed gedeeld door de Engelse deskundigen op het gebied van de jeugdcriminaliteit, onder wie Sir Cyril Burt. Dat vroege scheidingserva-

ringen kunnen leiden tot scheidingsangst (ofwel ‘separation anxiety’) en tot psychische stoornissen was zeker de mening van veel psychoanalytisch georiënteerde collega’s van Bowlby. Dit blijkt, onder andere, uit diverse discussies in het eerder genoemde *British Medical Journal*. Een zekere dokter Fairbairn (1943a), bij voorbeeld, betoogde in 1943 dat de geestelijke instorting van soldaten op het slagveld—wat we nu het Post-Traumatische Stress Syndroom zouden noemen—begrepen kan worden, indien we ervan uitgaan dat de soldaten in laatste instantie lijden aan ‘scheidingsangst’: hun paniek en angst wortelt in hun wens terug te keren naar hun moeder en zelfs naar de baarmoeder. Fairbairns artikel riep gemengde reacties op—collega Hurst schreef dat hij nu begreep, waarom Fairbairns therapie geen enkel succes kende—, maar het feit dat een zeer vooraanstaand tijdschrift dit soort verklaringen publiceerde, wijst toch op een zekere acceptatie van het idee dat scheidingservaringen schadelijk kunnen zijn (Fairbairn, 1943b; Hamilton, 1943; Hurst, 1943a; 1943b; Mackwood, 1943).

In datzelfde jaar 1943 bleek dat, in ieder geval sommige, Britse artsen ook belangstelling hadden voor de scheidingservaringen van jonge en zeer jonge kinderen. Een kritisch hoofdartikel in het *British Medical Journal* over de tehuizen voor geëvacueerde kinderen leidde tot enige discussie over de gevaren van dit soort huizen voor de emotionele gezondheid van de kinderen (Unsigned editorial, 1943; Cameron, 1943; Drummond Shiels, 1943). En toen een van de artsen had gelezen dat het nieuwe kinderziekenhuis in Birmingham om besmetting te vermijden bij de behandeling van zieke zuigelingen een soort couveuses (‘glass cages’) wilde gaan gebruiken, reageerde hij als volgt. Ik citeer een zekere dokter Scott:

Aan deze heerlijke nieuwe wereld van deprivatie, onveiligheid, stilte, en schrikwekkende geluiden zou het kind annex slachtoffer verse krachten moeten ontlenuen om agressieve micro-organismen te bestrijden. Hoe zou het dat kunnen? Kan de frustratie van vrijwel elke sterke emotionele behoefte het kind van ook maar iets genezen?... We hebben al te kampen met het ‘evacuatie-probleem’, het resultaat van deze zelfde ervaringen van plotselinge deprivatie, onveiligheid, en angst in oudere kinderen. Hoe veel erger zal het effect niet zijn op de nog gevoeliger kinderen van 0 tot 1! (Scott, 1944)

Scotts collega Allen viel hem bij en stelde:

De scheiding [moet] onverdraaglijk voor een kind... zijn... Nooit weer zal het kind zo sociaal zijn als in zijn zuigelingentijd. Eenzame opsluiting in een glazen kooi lijkt in strijd met [het kind] zijn instinctieve reacties en zal waarschijnlijk schadelijke gevolgen hebben (Allen, 1944b; cf. Allen, 1944a; Baar, 1944).

Deze discussies in een vooraanstaand medisch tijdschrift laten zien dat de tijd rijp was voor Bowlby’s stellingen dat baby’s en jonge kinderen juist niet afgezonderd moe-

ten worden, dat de scheiding van geliefden kan resulteren in scheidingsangst en, mogelijk, in psychische stoornissen, en dat een liefderijke, sensitieve omgang met ook het zeer jonge kind van essentieel belang is. In de jaren die volgden zou Bowlby deze stellingen uitwerken tot zijn ambitieuze gehechtheidstheorie. Met Van Dijken en anderen heb ik al iets over het ontstaan van deze theorie geschreven (cf. Van Dijken, 1998; Van Dijken & Van der Veer, 1997; Van Dijken, Van der Veer, Van IJzendoorn, & Kuipers, 1998). Verdere reconstructie van de wordingsgeschiedenis ervan reken ik tot een van mijn taken in de volgende jaren. Hier volsta ik met de conclusie dat Bowlby een van degenen was die met zijn observaties en theorieën de nekslag gaf aan het begrip 'apenliefde'. De naoorlogse opvoedingsadviesliteratuur en de omgang met kinderen, in bij voorbeeld crèches en ziekenhuizen, is ingrijpend en zeer ten goede door Bowlby en zijn medestanders beïnvloed.

Besluit

Dames en heren, in het voorgaande heb ik laten zien dat de opvoedingsadviesliteratuur uit de eerste helft van de vorige eeuw gekenmerkt werd door een bepaalde mentaliteit die weergegeven kan worden met de beroemde woorden "rust, reinheid, en regelmaat", maar die veel meer omvatte dan dat, en dan met name een zekere emotionele distantie ten opzichte van de zuigeling. Ik heb beknopt aangeduid dat deze teneur in de opvoedingsliteratuur internationale dimensies had en dat uiteindelijk Bowlby en anderen zich er met succes tegen verzetten. Dat is het enige.

Ik heb beslist niet willen suggereren dat de pedagogische experts het over alles volstrekt eens waren. Dat zou ook zeker onjuist zijn. Op de markt van de adviesliteratuur heerst sinds enige honderden jaren een zekere pluriformiteit, zoals in de studies van met name Beekman (1977), Hardyment (1996), en Hulbert (2003) zo fraai is aangetoond. Evenmin heb ik willen suggereren dat ouders de adviezen van de experts slaafs hebben opgevolgd. Dat is namelijk zeker niet het geval. Een studie van het daadwerkelijke gedrag van de ouders zou ook een heel andere en diepgaander aanpak vergen. Het ouderlijke gedrag is beïnvloed door brochures, cursussen, bezoek aan consultatiebureaus, huisbezoeken, opvoedingsbladen, goede raad van familieleden en vrienden, en dergelijke. Een gedetailleerd beeld van de relatie tussen ouders en deskundigen en een analyse van de handelingen van de ouders vergt een sociaal-historische studie die hier niet in mijn bedoeling lag (cf. Grant, 1998; Stearns, 2003).

Dát de ouders de adviezen van de deskundigen niet altijd opvolgden, is naar mijn mening maar goed ook. Als er iets is wat de historische studie van de opvoedingsadviezen duidelijk maakt, dan is het dat de zogenaamde deskundigen hun adviezen vrijwel nooit baseerden op grondig onderzoek en dat zij zelden nagingen wat het effect was van hun suggesties. Ik kan dan ook goed begrijpen waarom Furedi (2002) zijn recente boek over de pedagogische adviezen aan ouders de ondertitel meegaf: "Why ignoring the experts may be best for your child". Ouders hebben altijd kennis genomen van adviezen uit verschillende bronnen en naar beste weten hebben zij er uit genomen wat hun het meest acceptabel voorkwam. Zij hebben zich bewust of onbe-

wust verzet tegen de pretenties van de deskundigen. En die pretenties waren niet gering.

Hardyment (1996, p. 164) haalt de president van Stanford University aan, die al in 1930 meedeelde dat ons huidige sociaal-economische systeem zo ingewikkeld is dat geen enkele ouder daar zijn kind op kan voorbereiden. Watson was enige jaren eerder nog wat verder gegaan met zijn bewering:

Niemand weet vandaag de dag genoeg om een kind op te voeden. De wereld zou er aanzienlijk beter aan toe zijn als we voor twintig jaar zouden stoppen met kinderen krijgen (afgezien van degenen die we voor experimentele doeleinden zouden opvoeden) en dan opnieuw zouden beginnen met voldoende feiten om het werk enigszins bekwaam en nauwkeurig te doen (Watson, 1928, p. 16).

Hij droeg zijn boek dan ook op aan de eerste moeder die er in zou slagen een kind gelukkig groot te brengen. Langeveld, ten slotte, formuleerde het zo:

met intuïtie komt men er nooit... laten wij oppassen te menen, dat wij soms net die begenadigde opvoeder zouden zijn, die alles zomaar vanzelf toch wel weet en goed doet... dan zijn we nl. al vrij zeker van het tegendeel (Langeveld, 1949, p. 7).

Overigens gaven ook de deskundigen die wél het belang van de intuïtieve ingevingen van de ouders benadrukt hebben, ik denk bij voorbeeld aan de bekende “dokter Spock” (1950; Spock & Rothenberg, 1988), een gemengde boodschap af. Het feit immers dat zij hun boek geschreven hebben, is in strijd met de strekking van hun woorden.

Dat echte ouders naar beste vermogen maar wat aanrommelen is eveneens in de eerste helft van de vorige eeuw al fraai beschreven. Ik besluit daarom met enige passages uit een boekje van Nico van Suchtelen uit 1931, getiteld “Een paedagoog”. Het boek begint met de volgende passage:

Mevrouw, u bekent mij dat ge uw kinderen niet kunt opvoeden. Ik kan het ook niet. Mevrouw, we zijn de eenigen niet die het niet kunnen. Ik heb nooit een respectabel mensch ontmoet die het wèl kon. Ik heb nooit een moeder of vader met hart, gevoel en verstand begaafd, gezien die het niet aflegden tegen hun dito kinderen (Van Suchtelen, 1931, p. 55).

Vervolgens vertelt Van Suchtelen het volgende verhaal. De vrouw van een gezin staat op het punt van bevallen en daarom is het wenselijk dat haar 2-jarige zoontje, ventje genoemd, leert dat hij niet meer—zoals hij gewend was—bij mama kan slapen. Zijn vader, bappa genoemd, neemt het op zich ventje mores te leren. Daartoe neemt hij ventje mee naar de mangelkamer, legt hem in zijn bedje en gaat zelf in een ander bed in dezelfde mangelkamer liggen slapen. Alles gaat goed totdat ventje om 2 uur ’s

nachts wakker wordt, omdat hij een plasje moet doen. Hierna wil ventje beslist bij bappa in bed. Maar bappa neemt zijn toevlucht tot een oude list en veinst in een bodemloze slaap te verkeren. Ventje begint nu te praten, te smeken, te huilen, te krijzen gedurende een periode die de half-sluimerende vader een eeuwigheid voorkomt. Om kwart voor 4, dat wil zeggen, bijna 2 uur later, bezwijkt bappa eindelijk voor het aanhoudende gekrijs van ventje en voor zijn eigen angst dat het kind er iets aan overhoudt. Hij neemt het kind bij zich in bed. Ventje valt onmiddellijk tevreden in slaap. Ik citeer het slot van het boek:

Bappa voelde zich rustig, tevreden en gelukkig. “Ik wou verroest dat alle paedagogen... ik wou dat ze... dat ze...”. Maar Bappa was te slaperig om zijn vriendelijke gevoelens tot een duidelijken wensch te formuleeren, hij kon alleen nog maar een oogenblik in vage trots en blijheid liggen mijmeren over het verstand en den humor en het karakter, de aanvalligheid van het ventje, dat in zijn armen lag te duimen. En toen sliep ook hij (Van Suchtelen, 1931, p. 34).

Geachte toehoorders, ik ben—waarschijnlijk tot uw grote vreugde—aan het einde gekomen van mijn betoog en hecht er aan enige woorden van dank uit te spreken. Allereerst gaat mijn dank uit naar het bestuur van de Casimir Stichting voor het in mij gestelde vertrouwen. Ik hoop in de komende jaren mijn steentje bij te dragen aan het onderzoek naar de geschiedenis van de pedagogische stelsels. Daarnaast dank ik professor Rien van IJzendoorn onder wiens bezielende leiding de vakgroep Algemene en Gezinspedagogiek de weg is ingeslagen naar gefundeerde, dat wil zeggen op onderzoek gebaseerde, opvoedingsadviezen. Zowel op wetenschappelijk als op sportief vlak vormt Rien een bron van inspiratie. Ooit zette ik met hem de eerste wankel schreden op het vlak van het internationaal publiceren. Met hem hoop ik de afstand Haarlem-Leiden nog op diverse andere wijzen te overbruggen. Op twee wielen en op 10 wielen is het al gelukt, resteert nog het gladde ijzer, de kano, en de eenwieler. Mijn dank gaat ook uit naar de andere leden van de vakgroep die gezamenlijk voor een omgeving zorgen waarin het denken aan vroegtijdige pensionering onmogelijk wordt. Ik neem mij voor de lunchbesprekingen in de toekomst twee keer zo vaak bij te wonen. Tenslotte dank ik de doctoraalstudenten voor de al dan niet geveinsde aandacht en voor de oude opvoedingsboeken die zij mij geleend hebben.

Ik heb gezegd.

Literatuur

- Allen, C. (1944a). Babies in glass cages (Letter to the editor). *British Medical Journal*, March 18, 404.
- Allen, C. (1944b). Babies in glass cages (Letter to the editor). *British Medical Journal*, April 22, 573.
- Andel, J.C. van, & Andel-Ripke, O. van (1939). *Gezonde kinderen, evenwichtige mensen*. Utrecht: Erven J. Bijleveld.
- Anoniem (19xx). *Lichamelijke opvoeding: Het katholiek standpunt in een zeer gewichtig probleem, en praktische aanwijzingen voor de lichamelijke opvoeding van zuigeling, kleuter, kind en puber*. Breda: Katholieke Actie.
- Anoniem (1922). *Het boek voor moeder en dochter: Volledig onderricht in alles wat ene vrouw, als huishoudster en moeder, dient te weten*. Roermond: Uitgevers J.J. Romen en zonen.
- Baar, H. S. (1944). Babies in glass cages (Letter to the editor). *British Medical Journal*, April 8, 505.
- Beekman, D. (1977). *The mechanical baby: A popular history of the theory and practice of child raising*. Westport, Ct.: Lawrence Hill & Company.
- Bigot, L.C.T. (1930). *Het kind*. Groningen: Wolters.
- Boone-Swartwolt, I.C. de, & Riemens-Reurslag, J. (1933). *Leiding: Leerboek voor praktische opvoeding van zuigeling en kleuter*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Bowlby, J. (1938). The abnormally aggressive child. *The New Era in Home and School*, 19, 230-234.
- Bowlby, J. (1939a). Jealous and spiteful children. *Home and School*, 4, 83-85.
- Bowlby, J. (1939b). Substitute homes. *Mother and Child*, April, 3-7.
- Bowlby, J. (1939c). Hysteria in children. In R. G. Gordon (Ed.), *A survey of child psychiatry* (pp. 80-94). London: Oxford University Press.
- Bowlby, J. (1940a). The influence of early environment in the development of neurosis and neurotic character. *International Journal of Psychoanalysis*, 21, 154-178.
- Bowlby, J. (1940b). *Personality and mental illness. An essay in psychiatric diagnosis*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
- Bowlby, J. (1940c). The problem of the young child. *New Era*, 21, 59-63.
- Bowlby, J. (1940d). Psychological aspects. In R. Padley & M. Cole (Eds.), *Evacuation survey: A report to the Fabian Society* (pp. 186-196). London: Routledge.
- Bowlby, J. (1951). *Maternal care and mental health*. Geneva: World Health Organization.
- Bowlby, J. (1953). *Child care and the growth of love*. London: Penguin.
- Bowlby, J., Miller, E., & Winnicott, D. W. (1939). Evacuation of small children (Letter to the editor). *British Medical Journal*, 16 December, 1202-1203.
- Cameron, E. R. (1943). War in the nursery (Letter to the editor). *British Medical Journal*, February 5, 196.
- Casimir, R. (1927). *Langs de lijnen van het leven*. Amsterdam: Becht.
- Chorus, A.M.J. (1942). *Zuigeling en kleuter*. Heemstede: De Toorts.
- Coppius, M. (1913). *Planten en wieden in het kinderhart*. Zwolle: Ploegsma.

- Dreikurs, R. (1936). *Hoe voed ik mijn kind op?* Utrecht: Erven J. Bijleveld.
- Drummond Shiels, T. (1943). War in the nursery (Letter to the editor). *British Medical Journal*, February 5, 195-196.
- Engel, St., & Baum, M. (1932). *De verzorging van zuigeling en kleuter*. Amsterdam: Scheltema & Holkema.
- Fairbairn, W. R. D. (1943a). The war neuroses: Their nature and significance. *British Medical Journal*, February 13, 183-186.
- Fairbairn, W. R. D. (1943b). War neuroses: Their nature and significance (Letter to the editor). *British Medical Journal*, March 27, 396-397.
- Furedi, F. (2002). *Paranoid parenting: Why ignoring the experts may be best for your child*. Chicago: Chicago Review Press.
- Grant, J. (1998). *Raising baby by the book: The education of American mothers*. New Haven/London: Yale University Press.
- Haanappel, P.J.M. (1938). *Zuigeling en kleuter: Leerboek over de verzorging van zuigelingen en kleuters in het bijzonder voor verpleegsters*. Amsterdam: Scheltema & Holkema's Boekhandel en Uitgevers Mij.
- Hamilton, M. (1943). War neuroses, morale, and social psychology (Letter to the editor). *British Medical Journal*, May 1, 549-550.
- Hardyment, C. (1995). *Perfect parents: Baby-care advice past and present*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Herderschêe, D. (1941). *Grepen uit de psychologie van het normale kind*. 's Gravenhage: Uitgevers Maatschappij Haga. (2de druk)
- Heyster, S. (1938a). *Opvoeden in de praktijk*. Den Haag: Populair-Wetenschappelijke Bibliotheek.
- Heyster, S. (1938b). *Opvoedingsmoeilijkheden van iederen dag*. Amsterdam: Kosmos.
- Holt, L.E. (1894). *The care and feeding of children: A catechism for the use of mothers and children's nurses*. New York: Appleton.
- Houte, I.C. van, & Vos, G.J. (1929). *Moeilijke kinderen: Een boek voor ouders en opvoeders*. Utrecht: Keemink en Zoon.
- Hubbard, F. (1989). *Ingaan op huilen bij baby's*. Leiden: Academisch Proefschrift.
- Hulbert, A. (2003). *Raising America: Experts, parents, and a century of advice about children*. New York: Alfred A. Knopf.
- Hurst, A. (1943a). War neuroses: Their nature and significance (Letter to the editor). *British Medical Journal*, March 6, 299.
- Hurst, A. (1943b). War neuroses (Letter to the editor). *British Medical Journal*, April 10, 459.
- Kagan, J. (1998). *Three seductive ideas*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kohnstamm, Ph.A. (1929). *Persoonlijkheid in wording: Schets ener christelijke opvoedkunde*. Haarlem: Tjeenk Willink.
- Kuypers, A. (1937). *De ziel van het kind*. Wageningen: Zomer & Keuning.
- Langeveld, M.J. (1949). *De opvoeding van zuigeling en kleuter*. Amsterdam: Meulenhoff. (1ste druk 1938).

- Lighthart, J. (1908). *Over opvoeding: Paedagogische opstellen. Tweede bundel*. Groningen: Wolters.
- Lighthart, J. (1916). *Over opvoeding: Paedagogische opstellen. Eerste bundel*. Groningen: Wolters. (4de druk)
- Mackwood, J. (1943). War neuroses: Their nature and significance (Letter to the editor). *British Medical Journal*, March 27, 396.
- Rombouts, S. (1934). *Katholieke pedagogiek. Tweede deeltje. Het kind*. Tilburg: Drukkerij van het R.K. Jongensweeshuis.
- Rombouts, S. (1936). *Katholieke pedagogiek. Eerste deeltje. De opvoeders*. Tilburg: Drukkerij van het R.K. Jongensweeshuis.
- Rombouts, S. (1939). *Katholieke pedagogiek. Derde deeltje. Het opvoedingswerk*. Tilburg: Drukkerij van het R.K. Jongensweeshuis.
- Riemsens-Reurslag, J. (1927). *Tot geluk geboren*. Amsterdam: Maatschappij Tot Nut Van 't Algemeen.
- Scott, H. C. (1944). Babies in a glass cage (Letter to the editor). *British Medical Journal*, February 19, 266-267.
- Sellenraad, J.A. (1948). *Omgang met kinderen*. Naarden: Uitgeverij In Den Toren.
- Spock, B. (1950). *Baby en kleuterverzorging*. 's Graveland: Uitgeverij De Driehoek.
- Spock, B., & Rothenberg, M.B. (1988). *Baby- en kinderverzorging en opvoeding*. Ede: Zomer & Keuning.
- Suchtelen, N. van (1931). *Een paedagoog*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Stearns, P.N. (2003). *Anxious parents: A history of modern childrearing in America*. New York/London: New York University Press.
- Swankhuisen, M., Schweizer, K., & Stoel, A. (2003). *Bleekneusjes: Vakantiekolonies in Nederland 1883-1970*. Bussum: Thoth.
- Unsigned Editorial (1943). War in the nursery. *British Medical Journal*, January 8, 50.
- Valsiner, J. (2000). *Culture and human development: An introduction*. London: Sage Publications.
- Van Dijken, S. (1998). *John Bowlby: His early life*. London: Free Association Books.
- Van Dijken, S., & Van der Veer, R. (1997). The development of John Bowlby's ideas on attachment: His early works. In W. Koops, J. B. Hoeksma, & D. C. van den Boom (Eds.), *Development of interaction and attachment: Traditional and non-traditional approaches* (pp. 23-29). Dordrecht: North Holland.
- Van Dijken, S., Van der Veer, R., Van IJzendoorn, M. H., & Kuipers, H. J. (1998). Bowlby before Bowlby: The sources of an intellectual departure in psychoanalysis and psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 34, 247-270.
- Watson, J.B. (1928). *Psychological care of infant and child*. New York: W.W. Norton & Company.
- Zulliger, H. (1937). *Moeilijkheden bij de opvoeding van kinderen*. 's Gravenhage: Uitgevers Maatschappij Haga.

